

תגובותיה של המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים*

מאמר זה מוקדש לניתוח היסטורי של כמה בעיות הנוגעות לתגובת היהודים על מדיניות הנאצים ובמיוחד להתנהגותן של כמה קבוצות במנהיגות היהודית. נציג את השאלות הבאות: האם מותר לדבר בהכללה על תגובתם של ועדי היהודים (Judenrate) למדיניות הנאצית של רצח העם כלפי היהודים בשלביה השונים? האם ישנו קו מפריד ברור — או כפי שמתבטאים אחדים, תהום — בין כל ועדי היהודים לבין כל קבוצות המחתרת? האם נוכל למצוא „קבוצות ביניים“ בסדר גודל כלשהו, בין ועד היהודים ובין המחתרת, שלקחו על עצמם הפסקי מנהיגות? האם הייתה מדיניותן של קבוצות היהודים מושפעת על אשליה, או שמא היו היבטים שהסתמכו על יחסי כוחות קיימים בתוך גרמניה הנאצית?

לא נתיימר לנתח שאלות אלו רק בכלים של ההיסטוריון. אינני טוען כאילו ניתוח סוציולוגי, או ניתוח של מבנה הכוחות, איננו לגיטימי או שאין לו ערך. לפיכך נגיד בפירוש כי הניתוח המובא כאן הינו חלקי ולא מקיף. ואלו הן הקבוצות שמאמר זה דן בהן: מה שמכונה „ועדי היהודים“ — „מה שמכונה“ מפני שאחדים מהם הופיעו בשם אחר. הטונה היא לקבוצות של יהודים, שנתמנו על-ידי הנאצים או נתקבלו על-ידם כמנהיגי הקהילות, שתפקידם בעיני הנאצים היה להוציא לפועל או להעביר הלאה פקודות, הוראות או רצונות השלטונות אל היהודים ואשר ידאגו לענייני הקהילה היהודית במסגרת זו ככל שיוכלו. הרבה יותר קשה יהיה להגדיר את המושג קבוצת מחתרת. אני מתכוון בכך בעיקר לקבוצות יהודים מאורגנות שפעלו במודע ובאופן פעיל כנגד פקודות הנאצים, מדיניותם או רצונם, בכל דרך שהיא: אירגון חברתי, פעולות להרמת המוראל, עבודה פוליטית מחתרתית, התנגדות פעילה בלתי מזוינת ולבסוף גם התנגדות מזוינת.¹

מחקר ועדי היהודים התקדם בצעדי ענק תודות לספרו הגדול של ישעיה טרונק: „ועד היהודים“. ברם, למרות שניתוח הנושאים בספר זה מספק לנו מידע רב מאוד, אין הוא מסייע בידינו למצוא תשובה לשאלתנו הראשונה. קשה להפריד דיון בוועדי היהודים ברחבי אירופה מדיון בוועדי היהודים במזרח אירופה; אבל

* תרגום הרצאה שנישאה במאוס 1975 בניר-יוק כנס על „השואה — דור לאחרית“, שאורגן ונהל עלידי המכון ליהדות ומגנו באוניברסיטה העברית, בחמיכת המגבית היהודית המאוחדת.

טרונק — כנראה בשל שפע החומר — הגביל עצמו לנעשה בפולין ובמדינות הבאלטיות. יתירה מזו: בניתוחו הוא מטפל בנושאים כגון „בריאות“ או „סעד“ בצורה „אופקית“, ז"א מבלי לשאול מה היתה המדיניות שנקטה על-ידי ועדי היהודים השונים — ואם בכלל היתה מדיניות כזו. מדיניות סעד ההולכת בד בבד עם הגנה על כל פרט תוך סירוב מוחלט למסור יהודים בידי הנאצים (כגון בשבלי, ליטא) שונה בתוכנה ממדיניות סעד של ועד יהודי ששיתף פעולה באופן מלא עם ה־ס.ד. (Sicherheitsdienst) (כמו, למשל, בלובלין). יתירה מזו: מדיניותם של ועדים שכוננו זמן רב לפני שלב הרצח ההמוני, כגון בגנראל־גוברנמנט או בתוך גרמניה ובשטח הפרוטקטוראט (צ'כיה), עשויה היתה להיות שונה מזו של ועדים שזרעמדו מיד בפני פעולות ההרס הפיזי.

שיקולים אלה סבביעים כבר על כמה מהקשיים בנוגע להכללות. אפילו במסקנותי הזהירות והשקולות מאוד של טרונק (ע"פ 570 ואילך של ספרו), מוצאים אנו נסיון להסביר למה „וועדים“ שיתפו פעולה עם הגרמנים. הוא מבחין בקפדנות בין קואופרציה ובין קולאבורציה, שכנראה לא היתה נפרדה כלל בין ועדי היהודים. להלן הבנו מוצאים שטרונק עושה הכללות בנוגע ל„קואופרציה“ מצד ועדי היהודים באותם שטחים שבהם הוא עוסק. וזלברג מציג תמונה הרבה יותר ספושטת. „הרבה נאמר ונכתב אודות ועדי היהודים, המלשינים, המשטרה היהודית, הקאפוס, בקיצור על כל אלה שבדעה צלולה ומתוך קו מדיני שיתפו פעולה עם הגרמנים. אך משתפי פעולה אלה אינם מעניינים אותנו כל כך כמו המוני היהודים, אשר תגובתם לכל צו מאת הגרמנים היתה ציית אוטומאטי“¹. מסתבר שכל ועדי היהודים מוזהים כאן עם מלשינים, עם כל השוטרים היהודים ועם „קאפוס“ כמשתפי פעולה בדעה צלולה ומתוך רצון. במהדורה השנייה, המתוקנת, של ספרו „הפתרון הסופי“ (1968), מזכיר רייטלינגר יתר זהירות והוא מבחין בין ועדי יהודים שונים, אך גם מצטט תוך הסכמה את הבולטין של המכון ההיסטורי היהודי בווארשה משנת 1949, המבטח חקירה של היחסים בין חברי הוועד היהודי ובין הנאצים — כנראה ברוח של נקמנות. „במשך הזמן — הוא טוען — שקעו ועדי היהודים במשימה לפייס את הגרמנים“².

ניתוח קצרני של חומר העדות מוביל לידי מסקנות שונות במקצת. נראה שבמינסק היו למעלה מ־80,000 יהודים — תגישו הרביעי בגודלו באירופה, אחרי וארשה, לודז' ולבוב. טרונק מזכיר כי הוועד היהודי שם „שימש, למעשה, בסיס חשוב לתנועת הפרטיזנים“. הוא מפרט כיצד שיתפו מרשקין, יו"ר הוועד הראשון, וראשי המחלקות השונות, פעולה עם המחתרת. יפה, שבא אחרי מרשקין, המשיך בדרכו. כתוצאה מכך הצטרפו „כמה מאות“ מיהודי מינסק אל הפרטיזנים³. אחד מחוקרינו, המנסה להתחקות אחרי מסמכים של התנועה הפרטיזנית היהודית בבילורוסיה, משער כי מיספר היהודים שיצאו מגישו מינסק ליערות מתקרב לעשרת אלפים⁴. טרונק מזכיר „חברי ועד“ שהיו פעילים במחתרת; „אך כאשר המדובר בלאחיות, ודיינצ'יל, טוצ'ין ומרצינקובה — האמת היא, כי הוועד כולו, ולא אחדים מחבריו, ייסדו את המחתרת. לרשימה זו אפשר להוסיף כהנה וכהנה ועדי יהודים: רחטין, שם התקיימה ב־15 במאי 1943 פגישה בין הוועד היהודי

תגובות הסנתיגות היהודית למדיניות הנאצים

ובין המשטרה היהודית, בה הוחלט לקנות נשק ולשלוח קבוצות של מזוינים ליערות.¹ הוועד היהודי בקובנה סיפק לתנועת המרי המקומית כסף לרכישת נשק ועור ביציאה ליערות, אשר במקרה זה היו מרוחקים למדי מהעיר² (גם כאן היה מרכז המחתרת במשטרה המקומית). ועד היהודים הסלובקי (Ustredna Zidov) לא רק ניסה להציל יהודים עליידי משאומתן עם הנאצים, אלא סיפק נשק לקבוצת המרי בתוך מחנה גובאקי. באמצעותו של אחד מדובריו, הרב וייסמנדל, אף העביר ועד זה לעולם החיצון את הדרישה להפציץ את דרכי הגרשה לאושוויץ.³ כמה מחברי הוועד היהודי של בלגיה היו גם חברים בקבוצת המחתרת היהודית שתפקידה היה לא רק להציל יהודים, אלא גם להפנות יהודים ויהודיות אל תנועת המרי הבלגית.⁴ אפשר להביא דוגמאות נוספות מבילורוסיה וממחוז לובלין בפולין.

תגובה יהודית ממין אחר שהתרכזה בוועדי היהודים לא התבטאה במרי מזויני, אלא בהתנגדות פעילה ללא נשק. נראה שתגובה זו היתה די נפוצה באזור אוקראינה המערבית (מזרח גליציה), שם לא היתה כל אפשרות של התנגדות מזוינית בתקופת ההשמדה בשל העדרם של יערות ובעיקר בשל העדרה של אוכלוסיה אנטי-נאצית מקומית. נביא כאן את המקרה של קוטוב. שם היהודים כולם, בפסח 1942, ברחו או הסתתרו במרתפים, וזאת בתמיכתו המלאה של הוועד. רק 4 מתבירי הוועד החליטו להישאר ולפגוש את ועמם של הגרמנים — כנראה מתוך תקווה כי הקרבה זו תציל את השאר. כשצילצל הטלפון ואנשי הגסטאפו הודיעו על בואם המייד, היסס אחד מן הארבעה ושלושת הנותרים אמרו לו להסתתר חם נשארו לחכות לבוא הגרמנים.⁵ כשהוועד היהודי בוולאדימיר נצטווה לספק רשימה לשילוח, ענה היו"ר ויילר (בפולנית): „אינני אלוהים ולא אשב על כס המשפט כדי לקבוע מי יחיה ומי ימות“.⁶ במקרה של צ'רגיאקוב בווארשה, שביקר להתאבד ולא להיכנע לגרמנים ולהיות שותף במעשה שילוחם של יהודים, איננו מקרה בודד. כמוהו נהנו משה קראסנוסטאבסקי בקורוץ, שמואל נרבאליה בקאקן קשידסקי, בנימין לאנדברג בקרמניץ⁷ ועוד. אפשר היה להרבות בתבואת מקרים של סירוב לפעול לפי רצון הגרמנים. לצערנו לא נעשה עד עתה מחקר מפורט של ועדי היהודים במזרח אירופה, חוץ ממחקרו של אהרון וייס על מזרח גליציה.

אהרון וייס, חוקר במכון ליהדות זמננו בירושלים, ביצע שני ניתוחים תנועתיים לנושא שלנו. נראה שהם מאשרים במלואם, ואף משלימים, את מימצאיו של טרונק כפי שהובאו בנספח 1 לספרו. הניתוח הראשון היא עבודתו של וייס על גישאות מזרח גליציה שפרטית העיקריים פורסמו עוד ב־1969 ונוסח מלא יותר ב־1972. הניתוח השני הוא „תוצר לוואי“ של הדוקטוראט שלו (טרם פורסם) אודות המשטרה („שירות הסדר“). המחקר על מזרח גליציה הקיף 73 ועדי יהודים באזור. כדי להגיע למימצאים מדויקים ככל האפשר, הוא בחר לניתוח מפורט רק אותם הוועדים שעליהם הוא מצא מספר רב של עדויות — למעלה מ־500 — כשרבות מהן נרשמו מיד אחרי המלחמה, ובתוכן עדויות שראו אור בספרי „זכור“ על קהילות שונות. הניתוח ב־73 מקרים אלה, התרכז בתקופה בה שירת הוועד

בהרכבו הראשון. לגבי 44 מאלה ניתן היה להשיג סקירה ביוגרפית על ראש הוועד. נמצא — כפי שכתוב גם אצל טרונק — שלמרות הערס שפגע במערכת הקהילתית היהודית בתקופת השלטון הסובייטי (1939—1941), השתייכו 32 מראשי ועד אלה למה שמוחר לכנות כפה מלא מנהיגות קהילתית יהודית; ביניהם 10 ראשי קהילה מלפני 1939, 2 חברי מועצת קהילה, 2 ראשי עיריות. על 12 איש נאמר שהם היו ידועים כמנהיגי קהילותיהם לפני המלחמה; 3 ראשי ההסתדרות הציונית המקומית; אחד היה רב העיר ר"ה מנהלי בתירספר (תיכון), "תרבות" שבעיר. על 44 מתוך 73 ראשי ועד אלה נאמר במפורש וללא עדות סותרת כי הם סירבו לעבור מה שזוהי בנייתו השיטתית קרא, "הגבול", כלומר למסור בידי הנאצים — או לשתף פעולה במסירה כזו — מבני קהילתם, לגורל בלתי ידוע — או ידוע. 8 מהם סירבו מיד ונהרגו; 5 התאבדו, כפי שעשה צ'רניאקוב; 8 נרצחו מפני שסירבו למלא את פקודות הגרמנים עוד לפני שעמדה שאלת "הגבול"; 4 התפטרו מפני שסירבו למלא את הפקודות; 2 עמדו בראש מרי מזויין; 2 ניסו לארגן התנגדות מזוינת ונכשלו; 2 ברחו, אך נתפסו ונרצחו; אחד ברח, הסתתר ונשאר בחיים. בנוסף ל-32 אלה היו עוד 12, שאלה אשר נשארו בחיים אמרו עליהם פה אחד, כי ניסו להציל את קהילותיהם; אך מפני שהפרטים לא היו מדויקים והתיאורים השאירו מקום לספק, הם לא נכללו בתוך מיספר ה-44.

ביסוד השתמש וייס בדוקטוראט באותה שיטת מחקר על התנהגותם של ועדי היהודים כפי שהוא משתקפת במקורות יהודיים.¹⁴ ברשימתו הראשונה כלולים 275 ראשי ועד בגנראל גוברנמנט ובשלזיה העלית מכל התקופות. שוב נבדקה תקופת הפעילות הראשונה. המחקר כולל 128 ראשי ועד ובתוכם ה-44 מתוך המידגם הראשון.

בשטחי פולין, פרט למזרח גליציה שנכבשה בידי הנאצים ב-1941, התקיימו ועדי יהודים עוד מסוף שנת 1939 (יש שהם קיבלו את המינוי הרשמי רק בינואר 1940, כמו למשל בלובלין, אך למעשה הם פעלו כבר מקודם). ברוב המקרים משתרעת „התקופה הראשונה“ עד לגל הראשון של הרציחות ההמוניות ב-1942, או במילים אחרות: „התקופה הראשונה“ מקיפה את מרבית ימי הקיום של הגיטו. היו מקרים אחרים, כגון בפזיסטרקוב טריבונלסקי, שם סולק ועד יהודי „סרבני“ בקיץ 1941. מבחינה מיתודית יש אישור מקום לביקורת על ניתוח המאחד מיספרים ממזרח גליציה עם אלה מהגנראל-גוברנמנט.

מתוך 128 ראשי ועד השתייכו 88 למנהיגות הקהילות היהודיות, כפי שתוארו במחקר הראשון. וייס בחן מקורות יהודיים ושיפוטם על הוועדים. נודמנו לו הצהרות בלתי משתמשות לשתי פנים אותן 128 אישים מהתקופה הראשונה. מהם תוארו 45 כ„טובים“ על ידי השרידים — הם סירבו למלא את פקודות הגרמנים בנוגע לעניינים כלכליים או, במקרים רבים יותר, התחמקו מפקודות כאלו, הוזהרו את הציבור מפני „אקציות“ שעמדו להתבצע; 26 סולקו על ידי הגרמנים משום שלא מילאו פקודות; 18 סירבו בשלב האחרון למסור יהודים ונרצחו; 11 התפטרו מפני שלא רצו למלא פקודות; 5 התאבדו מאותה סיבה. 2 פעלו בתיאום עם קבוצות מרי. על 21 נאמר שהם מילאו בנאמנות את כל הפקודות והצהרים של הגרמנים.

לפיכך נמצא שמתוך 146 ראשי ועד, שקורותיהם נחקרו, 107 לא עברו את „הגבול“ עליפי הגדרתו של וייס.

כאן מתבקשות שתי הערות. הראשונה היא, כי התמונה השתנתה שינוי ראדיקאלי ב„תקופה השנייה“ של ועדי היהודים, המתחילה ברוב המקרים אחרי גל ההשמדה הראשון, הגדול. מתוך 101 ראשי ועד של התקופה השנייה שנחקרו עליידי וייס נמצאו 31 שלא עברו את „הגבול“ ו־61 שעברו אותו. על השאר חלוקות הדעות. והדבר מובן: עקב הרצח התמוני של האוכלוסיה היהודית, סילוקן של קבוצות שלמות של מנהיגים אחראים וכפיית סוכנים ופרובוקאטורים, העשנה סוף־סוף המטרה. אך עלינו להדגיש את המילה סוף־סוף ונראה שאפילו בתקופה השנייה נמצא אחת גבוהה עד להתנויה של ועדים אשר לא מילאו את ציפיותיהם של הגרמנים. שנית, יש לזכור, כי כשם שהיעוד גרמני, עליי הסתמכו החיסטוריונים שקדמו לטרונק כמעט באופן בלעדי, עלול להיות הד־צדדי, כן יש להעביר תחת שבט הביקורת גם עדות יהודית. ברור, שווייס איננו חורג מתחום מקורותיו. הוא מסביר פשוט כי מימצאיו הם מה שאלה שגותרו בחיים חשבו על התנהגות ועדיהם, לא יותר ואף לא פחות. לגבי בדיקה ספציפית זו אין כל חשיבות לעובדה שהגרמנים הובילו את היהודים למחנות השמדה או רצחו אותם במקום, ולא משנה אם הם ניסו להתנגד בסוף או לא. כל אלה אינם אומרים לנו ולא כלום על התנהגותו של ועד היהודים לפני הרצח או אודות התנהגותם של תמוני היהודים. אשר לוועדים, הרי עדותם של הגרמנים מפוקפקת יותר מזו של היהודים. אם הוועד הצליח במדיניות ההתחמקות שלו, ייתכן ועלה בידו גם ליצור אצל הגרמנים את הרשם כאילו פקודותיהם נתמלאו ודבר זה היה משתקף במקורות הגרמניים, אם בכלל.

לעומת זאת, יש משקל רב לדעתם — פה אחד — של עדים יהודים במיספר רב אשר ידעו לשפוט את מעשי הוועד.

ראינו שווייס מנסה לסווג את ועדי היהודים בפולין. ברם, ספק רב הוא אם אפשרי הדבר, אלא אם כן נזיה נמישים ביותר בסיווג. ברי שהיה מיספר רב של ועדי יהודים המתאימים לתיאור שניתן עליידי הילברג ורייטלינגר. נצטט כאן את המקרה של לובלין, שם נשמרו הפרטיכלים של הוועד היהודי והם הוצאו לאור עליידי נחמן בלומנטל. ברור, כי ועד יהודי זה צוית לכל תו ותג של פקודות הגרמנים, ואי־אפשר להגיד כי נסיונותיו לעזור לקהילה היהודית מעידים על תושיה כלשהי. ברם, אם ניכנס לפרטים נמצא נקודות שבלומנטל לא שם אליהן לב. העובדה, למשל, כי תגיתו הוקם רק בשלב מאוחר מאוד — באפריל 1941 — מנעה את השימוש במקורות מקומיים לצורכי חינוך וסעד. הוועד היהודי היה סופר־דמוקראטי וכלל חברים מכל המפלגות הפוליטיות, החל מ„אגודת ישראל“ ועד „בונד“, והחלטותיו נתקבלו ברוב דעות. למעשה היה זה אוסף של פוליטיקאים לשעבר שעשו נסיון נואש למצוא לעצמם בסיס חוקי בתוך המערכת הנאצית, אשר יאפשר להסדיר את מעמדם. הם אינם מבינים את כוונות הנאצים ועוד ב־9 במאי 1942, אחרי השילוחים בתמון, התפלא ד״ר אלטן, מעתה ראש הוועד היהודי בקהילה המקוצצת של מיידאן טטרסקי, מדוע אין הגרמנים מודיעים לו את כתובותיהם של היהודים שנשלחו מהמקום (הם נרצחו בבלזק), מפני שהוא רוצה לשלוח להם

חבילות (ציתוני מחתרת יהודיים בווארשה הודיעו את האמת עוד במחצית אפריל). התנהגות כזו, או דומה, של ועדי יהודים אפשר, בלי ספק, לצטט ממיספר מקומות, למשל מחולנד, שם שימש הוועד היהודי כחותמת גומי בידי הגרמנים; מווינה, שם מילאה הקולטוסגמיינגה (הקהילה) תפקיד דומה, או מקראקוב, אלה היו, כפי שבלומנטל קורא להם במקרה של לובלין, ועדי יהודים, "ללא דרך" — או בלשון הגרמנית Ratlos.¹⁷

בתוך מיזוון התגובות השכיח הוא האמצע, ה-U.G.I.F. בצרפת, למשל, קיים מגע עם המחתרת הצרפתית (כשם שליוא בק [Baeck] מנסה תוכיר על מעמדם העתידי של היהודים בגרמניה בשביל ד"ר גירדלר [Goerdeler]). הוא (הוועד הצרפתי) לא המציא רשימות לגרמנים ובחכמה מלאה סיפק כיסוי לינצולי למיבצע הברחה ובריחה המוני. מרבית ועדי היהודים נמצאת בקבוצה זו שאני מכנה אותה — כמובן במידה של שרירות — קבוצת-הביניים, ולכל אחד קווים אושיניים משלו המקשים מאוד על סיווגו באחת הקטגוריות הנוקשות. היו ועדי יהודים ששמו את הדגש על בריחה, כמה מהם מופיעים במחקרו של וייס על מורח גליציה ונראה שגם הוועד הצרפתי, אותו הזכרנו זה עתה, שייר אליהם. הוועד היהודי בהונגריה היה צייתן בכל המובנים, אך הוא הירשה לתנועות הנוער הציוניות להשתמש במשרדיו ולשגר שליחים לסחורות עלימנט להזהיר את היהודים ולייעץ להם להסתתר או לברוח (הם לא תאמינו לדברי השליחים — אך זהו, "סיפור" אחר).¹⁸

הרעות חלוקות ביותר בעניין אותם ועדי יהודים שנקטו מדיניות שאפשר לכנותה הצלה עליידי השתעבדות. עלינו להקפיד על כך שבסוג זה נכלול רק אותם ועדי יהודים שנקטו מדיניות זו בחכמה מלאה, באופן פעיל ותוך ידיעה — בכל אופן בשלבי המלחמה המאוחרים יותר — כי כוונתם של הגרמנים היא לרצוח את כל היהודים. מדיניות זו התבססה על ההנחה כי בעלי עבדים אינם נוהגים לרצוח את עבדיהם — וזאת מסיבות כלכליות ותועלתיות. דוגמאות בולטות למדיניות זו היו ועדי היהודים בלודז', ביאליסטוק, וילנה, שבלו ובסלובקיה, דומני שהבהרתי היטב, כי לא כל ועדי היהודים, אלא רק אחדים מהם, נקטו מדיניות זו וברי שאין לדבר כאן על היאוש. כל ועד הגיע למסקנותיו על דעת עצמו, אם כי מגעים התקיימו בין, למשל, וילנה, שבלו וביאליסטוק או בין מקומות בפולין לסלובקיה.

בהרצאתו בוועידה זו מצטט ראול הילברג גאוס שנשאחי בבוסטון ובו אמרת, כי מדיניותו של רומקובסקי בלודז' יגידו עליה מה שיגידו, שמרה על קיומו של הגיטו בעיר עד חודש יולי 1944 — הגיטו היחידי בשטחי פולין מלפני המלחמה, אלמלי נעצרו הרוסים בהתקדמותם באותו חודש יולי במרחק 3 ימים מלודז', אילו עשו אז מה שעשו אחר-כך בינואר 1945 כשכבשו את העיר תוך 3 ימים — כי אז היה לגיטו סיכוי טוב להישאר על כנו ואחר עשרות אלפי יהודים. אז היינו עומדים בפני החלטה לשקול אלה נגד אלה את מעשיו של רומקובסקי: מסירת ילדים יהודים לתנורי ארשוויץ מול מדיניות ההצלה עליידי עבודת עבדים. על טענתי זו אומר הילברג שהוא נוגדת את העובדות. הבה נתעלם מכך שהטענה איננה של, אלא של יעקב רובינסון ושל ישעיה טרונק,¹⁹ ונבדוק בקצרה את הרקע.

אינני רוצה לחזור למקרה של לודז', ישעיה טרונק דלה את הנושא והוכיח שהגרמנים לא הרשו את הגיטו מסיבות כלכליות. מאז נכתבה ספרות שלמה המראה — לפי דעתי — בעליל, כי בהמשך המלחמה גודעה לשיקולים כלכליים יותר ויותר חשיבות במדיניות הגרמנית. כולל מדיניותם כלפי היהודים. היטלר עצמו נתן את הסכמתו לדחיית פעולות רצח. בדינו עדות לכך בשני מקרים. גם מדיניותו של הימלר נעשתה דו־משמעית; אין ספק כי בסופו של דבר על היהודים להיעלם, בהתאם לרצון הפיהרר, אך ביתניים היה מקום לשיקולים כלכליים. בשלבי ההכנה האחרונים להשמדת גיטו וארשה, בחודשים מארס—אפריל 1943, ניסה אודילו גלובצניק עצמו, שהיה מעתה אחראי להצלחתה של הפירמה „אוסטי" (של ה.ס.ס.), להשתמש בקבלן הגרמני טיבנס (Toebbens), כדי שהלה ישכנע פועלים יהודים שילכו לעבוד במחנות פוניהטובו וטרוניקי, שם הוא רצה להעסיקם בייצור — לפחות באורח זמני. מצויים סימנים הנותנים מקום למחשבה זו: היהודים נשארו בחיים במפעלים נאציים בשל שיקולים כלכליים. אפשר להראות זאת בעליל בצ'נסטוב, שם נשארו בחיים כמה אלפי פועלים יהודים במה שנקרא חשלובת העשייתית האזאג (Husag). על־פי אוסף תעודות סבידי מר טוביה פרידמן כחיפה נשארו בחיים 4,700 מכלל 30,000 יהודי ראדום — זהו שיעור הצלה מהגבוהים בפולין. הדבר נתאפשר כחלקו עלידי מדיניות שוחד מוצלחת ועזרה הודית בידי הוועד היהודי, שהכול מהללים את פעולותיו, אך בעיקר הודות לעובדה, כי יהודי ראדום הועסקו במפעלים משקים חשובים (למשל, במחנה העבודה שקולנה ובבית־החרושת לנשק בראדום).

שני מקרים שכרצוני לתזכיר הם של שבלי (ליטא) וביאליסטוק. הוועד היהודי בשבלי נהנה מאמון ומתמיכתם המלאה של יהודי העיר. הדבר הוביל אחר המקרה שאירע ב־29 באוגוסט 1942, כשהנאצים דרשו להסגיר לידיהם קבוצת יהודים — כנראה לשילוח — והוועד היהודי הציע עצמו במקומם. בגיטו התקיים בית־חרושת לנעלים; וכוחות העבודה הלא יהודיים לא הספיקו לבניית שדה־תעופה ולהספקת כבול, וברור כי מסיבה זו החליטו הנאצים לא לרצוח את 7,500 תושבי הגיטו. בעבודת ה„מוסך" של גב' סימה איציקס על גיטו שבלי מובאים הפרטים.²¹ הגרמנים הספיקו לשלוח את התושבים לגרמניה (פרט לאלה שברחו) זמן קצר לפני בוא הרוסים וככל ואת נשאר בחיים אחוז ניכר יחסית של תושבי הגיטו. בקיץ 1944, שעת הגירוש הזה, עלו הסיכויים להישאר בחיים גם במחנות. הפעלת תאי הגזים נפסקה באושוויץ בסתיו. המצב בגיטו קובנה היה דומה.

המקרה השני הוא של ביאליסטוק. עוד ב־1950 תביא כתיבה האירי „דפים להיסטוריה" מאמר מאת ארטור אייזנבאך, המוכיח כי למדיניותו של ירר הוועד היהודי אפרים ברש היה יסוד ריאלי.²² ברש הוא מקרה מעניין משהי סיבות: ראשית, אפילו אויביו המושבעים מעולם לא האשימו אותו ברצון רע, חססנות, אנוכיות או כל חולשה אחרת שנדבקה לפעמים ביושב־ראש הוועדים היהודיים. שנית, על־פי עדותם הן של מרדכי טננבוים²³ והן של חייקה גרוסמן²⁴ הננו יודעים כי ברש ידע על הרציחות ההמוניות ועל קיומה של טרבלינקה. הוא אפילו דיבר על כך בפומבי באחת משיבות הוועד (או בפגישה „פומבית" בבית הוועד), כפי

שפורסם עליידי בלוסנטל.²² לפיכך אין ספק כי ברש עשה נסיון מחושב לנצל את חילוקיה דעות בין כוחות שונים בתוך המנגנון הנאצי כדי לשמור על קיומה של קהילתו עד בוא הרוסים. אייזנבאך הוכיח במחקרו, כי במקרה זה השפיעה היוזמה היהודית על המדיניות הגרמנית. החלטה לחסל את הגיטו נתקבלה באוקטובר 1942, אך כמה פקידים גרמניים נפגשו בקניגסברג ועירערו על ההחלטה. כתוצאה מכך הוחלט על טיולת חלקי ואיש משטרת הבטחון המקומי הסביר לחברו הנאצי כי לפי כל הסימנים יורשה הגיטו להתקיים עד סוף המלחמה, בשל חשיבותו הכלכלית.²³ דבר זה קרה, כמובן, בתחילת 1943; בשנת 1942 חיתה החלטה כזו נתקלה בקשיים.

בספרה, "מקורות הטוטאליטאריות המודרניות" הזהירה אותנו חנה ארנדט, לפני זמן רב, מפני כמה תפיסות מוטעות. אחת מהן היא כאילו שני המשטרים הטוטאליטאריים הידועים, גרמניה הנאצית ובריה"מ, הצליחו להקים חברה טוטאליטארית מובהקת. אשר למשטר הנאצי, אין כיום יותר צורך להוכיח שהוא היה שסרע חילוקי דעות, חיכוכים ואיבה; והאיטריות המיאודוליות שהקיסר להם חשובי ה"פיהררים", היו במצב של מלחמה תמידית ביניהן. עובדה זו כאילו מאבדת את חשיבותה כשבאים לדון ברצת המוני היהודים מפני — כך אומרים — שזו היתה אחת הנקודות המעטות שבהן לא היו חילוקי דעות. התוכנית בוצעה כשהגופים השונים פעלו בהארמוניה מלאה, אך האמת היא אחרת. הבה נתבונן בפקודתו של היינריך הימלר 21 בספטמבר 1939 וניזכר. את היהודים צריך היה לגרש מכל הייטות שנגבשו זה עתה, וצריך היה להקים ועדי יהודים בכל מקום. למעשה התקיימו הגיטאות בוגלמביה ובלודו עד 1943 ור 1944 ועדי יהודים הוקמו או לפני פקודתו של היינריך (כמו בצ'כוסלובקיה) או יותר מאוחר, עד סוף ינואר 1940. גם את הגיטאות צריך היה להקים מיד, אך למעשה ישנם שהוקמו רק באפריל 1941. אנו פוגשים בכל השלבים קווי מדיניות סותרים כלפי היהודים, כמובן במסגרת הדעה הכללית שבמסוף עליהם, "להיעלם". מדיניות ההצלה עליידי עבודת עבדים תוכננה במקרה של ברש במודע ובספורש על-מנת להימלט מהשמדה המונית עליידי ניצול חילוקי דעות אלה.

בדאי להזכיר מקרה בעל היקף קטן בו זכתה מדיניות זו להצלחה כמעט מלאה. ליד העיר טלוסט, שבה נמצאו כ-2,000 תושבים יהודים, עיבדה חברה גרמנית מיספר משקים חקלאיים בתקווה לגדל סם צמחים שיניכו תחליף לגומי. מפעל זה נחשב חיוני, אפילו בעיני היס"מ, וביוני 1943 נשלחו לשם כ-1,000 יהודים. התנאים היו נסבלים יחסית. כשהגיעו הרוסים למקום בתחילת 1944 נמצאו רוב היהודים בחיים והם ניצלו.²⁴

בחינה מסורטת של חומר העדויות — להבדיל מהכללות — מצביעה, דומני, על כך שאין לבטל במחיריד את מדיניותם של ועדי היהודים כבלתי-ריאליסטית או בוגדנית, בייחוד לא את עמדתם של אלה שניסו להציל את קהילותיהם עליידי עבודה. יש לראות כל מקרה ומקרה על הרקע המקומי שלו, וברי כי מדיניותו של רומקובסקי בלודו והתנהגותו שונות במידה רבה — בלשון המעטה — מאלו של ברש בביאליסטוק או אפילו של גנס בוילנה.

מסקנתי הראשונה תהיה איפוא שהכללות בנוגע למדיניותם של ועדי היהודים הן, בדרך-כלל, בלתי-מדויקות ומטעות; שתגובותיה של המנהיגות היהודית לדבר בלתי ידוע ובלתי נתפס בדמיון, השתרעו על קשת רחבה, מפאסיביות גמורה וציות נפחד, דרך נקיטה עיקשת של מדיניות, שהיה לה יסוד כלשהו במציאות ושמטרתה הייתה להציל את חיי הקהילה, ועד לפעולות התנגדות, מרי והתאבדות שמטרתן הייתה להוכיח כי לא מעלו באמון. סענתי היא שמסקנה זו סותרת באופן מוחלט את השקפותיהם של כמה מגדולי ההיסטוריונים שלנו, שיצאו מתוך עמדה מוסרית של שגאת הנאציזם ותודעויות ממדיניות רצח העם והם הגיעו למסקנותיהם תוך התעלמות מעדויותיהם של יהודים ולא-גרמנים. אם, כפי שהם טוענים, המנהיגות היהודית כולה ידעה להגיב רק בכניעה וציות, כיצד יסבירו את התופעה אותה הם מוכירים בחיוב ובהתלהבות רבה: את לידתה של קהיליה שונה בתכלית בישראל, קהיליה המצטיינת ברוח הלחימה שלה? אם קהיליה כזו יכלה לצמוח על רקע אירופי של התמוטטות מוסרית ופאסיביות, של עדר המובל לטבח, כי אז לפנינו חידה ללא פתרון.

מהנ"ל מתבקשת מסקנה נוספת. הדיון על ועדי היהודים כתנהל לעיתים מחוץ להקשר הזמן והמקום. עלינו להדגיש שהגרמנים התייחסו לתוכניות נייסקו (Nisko) ומדגסקר ברצינות, והתאריך הראשון שבו אפשר לדבר על החלטת לרצוח את המוני היהודים הוא בין תחילת 1941 וסוף סתיו של אותה שנה.²² אם הגרמנים עצמם לא ידעו מה יהיה טופס של היהודים, כלום נתקשה להבין כי גם ליהודים לא יכול היה להיות מושג ברור על כך? יתר על כן: במזרח היו היהודים מוקפים עמים אשר ברובם הגדול — וצם כמה יוצאים מהכלל שייזכרו לטובה — יחסם אל שכניהם היהודים נע בין איבה גלויה לנייטרליות עוינת. ליהודים לא היו מקורות לנשק ומלחמת הגרילה נגד הנאצים החלה בקנה-מידה ניכר רק ב־1943 (ואז היהודים שוב לא יכלו להימלט, כי הם כבר לא היו בחיים). לכן הייתה זו ברירה בין אפשרויות שכולן חמורות. קל להציג דרישות אנכרוניסטיות, כאילו המנהיגות הייתה חייבת לדעת, ואם כך הייתה חייבת לגלות התנגדות; כל זה אינו מקרב אותנו לחבנה היסטורית אמיתית. בספרו „יודנראט“ חש טרונק, כנראה, בנקודות אלו והוא מראה זאת בעקיפין בדרכו הוזירה והשקולה; ייתכן שכדאי היה כי יגיד את הדברים בצורה מפורשת יותר.

בעיה חמורה נוספת היא בעיית קבוצות הנהגה אלטרנאטיביות לוועדי היהודים. לרוב מדובר על קבוצות ההתנגדות, באותם המקומות שהיו כאלה — כתחליף אפשרי יחידי לוועדים. מה פירוש המילה התנגדות? ניסיתי לתת תשובה בתחילת המאמר וברור לי שיהיו חולקים על הגדרתי ורחבה. שנית: מה היה היקפה של תנועת ההתנגדות? ניסיתי לעסוק בצד הקל ביותר של התשובה במקום אחר.²³ בקיצור: ההתנגדות המוויינת במזרח, שאותה אנו יכולים להעריך במידה מסוימת של דיוק, הייתה פעילה ביותר באותם המקומות שבהם נתאפשר קיומה הלוחם עלידי העזרות או נוכחותם של פרטיזנים ידידותיים. עלי-פי מחקר שבוצע בירושלים בהדרכתי הגני מעריך את מיספר הפרטיזנים הלוחמים ביערות מזרח פולין, בילורוסיה, אוקראינה וליטא ב־20 עד 30 אלף איש. מובן, שאלה לא

היו בבחינת קהילות יהודיות — פרט לכמה יחידות — וכולן חניעו ליערות רק אחרי גל ההשמדה הראשון. עשרות אלפים נוספים ניסו להימלט אל היערות, אך לא הצליחו להשיג נשק והם נרצחו, רובם על ידי האוכלוסיה המקומית ומקצתם על ידי הגרמנים בעזרת אנשי המקום. יש לכך תיעוד מפורט לגבי איזור לובלין.²⁰ שם ניסו כ־40,000 יהודים לברוח ליער.

פעולות התנגדות כאלו אירעו גם בסביבות אחרות. מסתבר, כי יותר מ־2,000 (מתוך פחות מ־20,000 יהודי סלובקיה שנותרו בחיים) נטלו חלק בפעולות פרטיזנים בארץ זו בשנים 1944–1945. כמה אלפי יהודים נלחמו בשורות כוחותי של טיטו. אנו עוסקים עדיין בקביעת תשובות בנוגע לחלקם של היהודים במאקו (Maquis) הצרפתי ובין אנשי הגרילה הצירוניים שם. היו שם יחידות יהודיות מיוחדות, כגון היחידות הקרביות של ה־M.O.I. או ה־O.J.C. למעשי התנגדות מזוינת אלה היתה בשעתם השפעה על שרידי הקהילות היהודיות המאורגנות. בניגוד למה שנאמר במחקר ההיסטורי עד עתה, היה להם אופי המוני ביחס לכלל מייספי היהודים שנותרו עדיין ב־1943–1944.

היקפן של קבוצות מרי שביקשו להשיג נשק בגיטאות או — במערב — בתוך האוכלוסיה הכללית או היהודית היה די ניכר. בודינו תיעוד על יותר מ־40 גיטאות במזרח בלבד. בכמה מהגיטאות הגדולים — וארשה, וילנה, קובנה, ביאליסטוק, קראקוב, צ'נסטוחוב, בנדק — היוו קבוצות המרי היהודיות חלק טאירגורנג והן הצליחו לקיים מגע ביניהן למרות בידודם המלא של הגיטאות. על בידוד זה חקל היחס העויין מצד האוכלוסיה המקומית הלא־גרמנית. האירגון שנוסד בוויילנה בשם S.F.A. (אירגון פרטיזנים מאוחד) הפך לאירגון לוחם סקיף והעביר הוראות ואפילו נשק מגיטו אחד לשני. בשלב מסוים טען ה־S.F.A. בוויילנה למעמד של אלטרנטיבה לוועד היהודי. בווארשה מומשה טענה זו במרד הנדול. בכמה גיטאות אחרים, כגון מינסק, לאחווה או טוצ'ין, לא התעוררה השאלה מפני שוועדי היהודים השתתפו במחתרת או פעלו בתיאום מלא אתה. בעוד מקומית איבדו הוועדים את השפעתם לטובת אנשי המחתרת, כפי שקרה בימי האחרונים של גיטו גיזחין (Nieswiez).²¹ תופעות כאלו קרו גם במערב אירופה.

התנגדות בלתי־מזוינת היתה, כמובן, נפוצה הרבה יותר. ניקח דוגמה טיפוסית, אירגון O.S.E. בצרפת, שהצליח להסתיר ולהציל 7,000 ילדים יהודים.²² או אירגון זיטוס (Zetos) בגיטו וארשה על אלף ועדי בתים שלו.²³ והרי לפנינו בעיה: אין ספק שלקבוצות אלו היה הרחב ויחסיהן עם ועדי היהודים לא היו חד־משמעיים, אך אין לדבר על קו ספירד ברור או על ניגוד. להבדיל מכמה קבוצות מרי מזוינות לא טענו אירגוני־ביניים אלה למנהיגות בקהילות, אך הם היוו יסוד תוסס של אוטוריצייה לוועד. טה היה היקפה של תופעה זו? במקרים של מאבק ברור בין ועד „טוב“, שנהנה מאמון הציבור, ובין קבוצה או קבוצות של התנגדות שלא הסכימו עם קו הוועד — שם לא היה מקום לגוף שלישי. כך היתה, למשל, בביאליסטוק שם לא תמד הוועד במחתרת בלב שלם, אך היתה במגע מתמיד אתה ונתן לה סיוע חלקי, או בקובנה, שם תמד הוועד, ובייחוד היורר שלו ד"ר אלקס, בלב שלם בקבוצות המרי. אך כבר בוויילנה היה המצב שונה. כמה ממחלקות הוועד השתייכו

אליו רק באופן רשמי, למעשה, הן היו לא רק במגע הדוק עם המחתרת, אלא אנשיהם נטלו בה חלק פעיל (למשל, אברהם חוויניק). מרכז המכון המדעי האירי יוריא בוילנה, שמנה 40 חברים וביניהם 6 לוחמי ס.פ.א., היווה קבוצת-ביניים כזו שנודעה לה חשיבות רבה הן בחיי התרבות של הגיטו, הן בהכנות להתנגדות מזוינת.²² במערב הגנו פוגשים את הנסיון הכושל של השופט ויסר בהולנד בהקיסו את ועדה התיאום, אשר סירבה לנהל מו"מ עם הגרמנים, ניסתה לארגן את יהודי הולנד באופוזיציה אל הוועד היהודי ולא הצליחה בכך (בחורף 1941/42). אפשר להוסיף לרשימת חלקים מהתנועה הציונית בהולנד. בצרפת הגנו פוגשים, פרט ל-O.S.E., גם את ה-Consistoire בתורת אירגון-ביניים כזה; והרשימה ארוכה למדי.

החל באיוז נקודה מותר להגדיר את הפעולה הקהילתית הרגילה, שהתנהלה עלידי הוועד היהודי, כפעולה התנגדות פעילה, בלתי-מזוינת, או מוסרית? הייתי מציע שתי בחינות. ראשית כל, נעשו פעולות, גורמליות" כאלו במקרים רבים ל"בלתי-גורמליות". מפני שהן התנהלו בניגוד לרצון הגרמנים על כל התוצאות שיכלו לגבוע מכך. לסוג זה שייכת, למשל, עבודת החינוך בווארשה עד ספטמבר 1941 ולגבי בתריסר התוכנים גם אחרי תאריך זה. שנית, בתנאי המאבק המיאוש לחיים היה בקיומה של פעילות תרבותית משום סם-נגד חשוב ביותר לפעולות הדיכוי ועירעור המוראל עלידי הנאצים. כשפעולות כאלו התנהלו באופן מודע במנטה להילחם ברמוראליזציה, עלינו לכלול אותן בתחום ההתנגדות. אפשר, כמובן, לשאול: האם הגרמנים הטילו על היהודים השפלות בכונה להכינם לחיסול שיבוא? ייתכן שלא היו להם כל מונות; פשוט: היהודים היו יצורים תת-אנושיים ובתור שכאלה לא זיהו להם זכות ליחס של כבוד. מאידך, בעיני הנאצים היו היהודים התגלמות השטן ובתור שכאלה צריך היה להשמידם. מכל מקום, הם לא נחשבו לבני-אדם, כך ששאלת הכבוד לא התעוררה כלל. נראה לי שאין בדינו עדיין די חומר כדי לענות על השאלה אם חיתה לגרמנים כוונה ומדיניות להביא על היהודים את הרס המוראל. ברם, לפי דעתי יש לכך רק חשיבות משנית. חשוב הוא כי היהודים אומנם האמינו שזוהי כוונת הגרמנים, ובמקרים רבים הם ניסו להילחם במה שלפי דעתם זיהו המדיניות. ובכך טמונה עצם ההתנגדות: הגנו בני-אדם, אמרו, ובכך הגנו פועלים בצורה הנמרצת ביותר נגד מדיניותם.

האם רבצה תהום בין תנועת ההתנגדות, אפילו המזוינת, ובין הוועד היהודי? כדי להוכיח כי התשובה לשאלה זו היא לא באל"ף רבתי אביא דוגמה אחת: בביאליסטוק התקיימו פגישות תדירות בין ברש ובין פעילי ההתנגדות המזוינת, מרדכי טנגבוים וחייקה גרוסמן. למען הדיק, התקיימו בביאליסטוק עד מאוחר מאוד שלוש קבוצות מחתרת: אחת שבראשה עמדה יהודית נובורודסקה ובה סיעה של קומוניסטים יהודים שביקשה לשלוח קבוצות ליערות עלי-מנת להילחם שם. הם החזיקו בקו זה על אף העובדה כי מעט הפרטיזנים שפעלו ביערות, במרחק 80 ק"מ מהעיר, לפני הקיץ של 1943, הראו יחס עויין ליהודים. בקבוצה השניה, שעל ראשה נמנתה חייקה גרוסמן, נמצא "השומר הצעיר" וכמה קומוניסטים. הם החליטו להוסיף בגלוי ולהילחם — עם נשק או בלעדיו — בכל מקרה שהגרמנים יתחילו ב"אקציה". הקבוצה השלישית, של מרדכי טנגבוים, ובה "דרור", "תנועת הציוני" ו"ביתר",

החליטה לא להילחם כל עוד אין בידה נשק. להשיג נשק בביאליסטוק היה קשה מאוד, להבדיל מווילנה, שם עבדו פועלים יהודים בבתיחרושת לנשק ובמחסנים. בתחילת פברואר 1943 הודיע ברש לטננבוים כי הגרמנים עומדים לשים יד על 6,300 יהודים ולרצחם; אך לפי ידיעות מוסמכות שבידו לא יגעו באחרים. טננבוים השתכנע. ב־4 בפברואר הוא נפגש עם קבוצתו: „הנני מודיע שאם האקציה תהיה כתיקף זה — לא נגיב. הננו מקריבים 6,300 יהודים על־מנת להציל את שאר ה־35,000. המצב בחזית הרוסית הוא כזה ששינוי ראדיקאלי יכול להתחולל כל יום. ברם, אם הם מרחיבים את האקציה — נילחם.”¹⁰ הבה נזכיר כי הגרמנים רצחו לא 6,300, כפי ש„הבטיחו”, אלא כ־12,000. מרדכי טננבוים לא נקט פעולה, ואפילו לא הודיע לקבוצת חייקה גרוסמן. רוב אנשיה של זו יצאו להילחם — ללא נשק — ואף קראו לאוכלוסיה להתנגד. אך באוגוסט 1943 עמד טננבוים בראש התקוממות מזוינת בביאליסטוק.

הלך־המחשבה של טננבוים מקביל כמעט בדיוק לזה של הוועד היהודי: גם הוא היה מוכן להקריב חלק בתקווה להציל את השאר. ברש לטננבוים קיווה לנס מצד הרוסים. נוסף על כך לא היה שום נשק, ואם הכוונה הייתה לשכנע את כל אוכלוסיית הגיטו כי אין דרך וזולת התקוממות, הרי בלי נשק אי־אפשר היה לשכנע. בדיועבד נתקלה ה„אקציה” בחודש פברואר בהתנגדות ניכרת בלתי־מזויינת מצד האוכלוסיה, חלקית לפחות, הודות לדוגמה שנתנה קבוצת „השומר הצעיר”. ההתקוממות בחודש אוגוסט לא הצליחה לעורר את הקהל, שהיה מדוכא ומפחד.¹¹

אם קבוצות המחתרת טענו למעמד של מנהיגות היה עליהן להוכיח עצמן. כשת״פ.פ.א.ו. בוויילנה נוכח לדעת שהגיטו מתנגד לו, הוא בחר להקריב את מפקדו, ויטנברג, ולא לצאת להילחם נגד הגיטו. כדי להוכיח את עצמם היה עליהם להיאבק באותם הגורמים האובייקטיביים כמו הוועד. אחד מאלה נקרא אחריות קולקטיבית. בדבריו בכנס שהתקיים בניריוורק במאוס השנה סיפר אבא קובנר על נקיפת המצפון שהיו ל״פ.פ.א.ו. כשהחליטו לשלוח את הלוחמת ויטקה קמפנר שהפרצץ, כראשונה, רכבת גרמנית בליטא. לא היה ספק בכך, שאם ייוודע לגרמנים כי זהו מעשה של יהודים — יסבול כל הגיטו. אך הפעולה בוצעה. ידיעים לנו מקרים בהם נמנעו קבוצות מחתרת מפעולות שיכלו לסכן את האוכלוסיה כולה. עלינו לזכור כי במובן זה, כמו במובנים אחרים, היה הברל עצום בין לוחם יהודי ולא־יהודי. אם נתפס לא־יהודי עלול היה הדבר לפגוע במשפחתו, ואם במזרח — בחלק של כפר. יהודי, במקרה כזה, יכול היה לגרום לרציחתה של קהילה גדולה.

אם כן, אין לדבר על ניגוד ברור בין כל קבוצות המחתרת ובין כל ועדי היהודים. המדובר בשתי גישות, לעיתים מוגזות, לעיתים משלימות זו את זו ולעיתים אף זהות.

היו מעין „קבוצות־ביניים” — כפי שקראתי להן — שניסו לעמוד בראש בפעולות הצלה שחרגו מתחום עיסוקיהם של מרבית הוועדים, אך גם לא היו כרוכות בהתנגדות מזויינת. בהרצאה המנסה לבחון את תגובותיה של המנהיגות היהודית אין להימנע מדיון, אפילו קצר, בנסיגות אלה. „קבוצת העבודה” בסלובקיה (שהתמזגה בדצמבר 1943 עם הוועד היהודי)

ניסתה לבחון אפשרויות של שוחד לנאצים בקנה-מידה גדול בשעת השילוחים בתקופה מארס-ספטמבר 1942. הנאצי שאָתו היה להם עסק, דיטר ויסליצני, מומחה לעניינים יהודיים בצירות הגרמנית בברטיסלאבה, הבטיח לעצור את השילוחים, ובתחילת 1943 החל מו"מ על שיחרורם של יהודי אירופה, מחוץ לגרמניה עצמה ופולין, מתהליך ההשמדה. ברור למדי כי מר"ם זה התנהל למעשה בתמיכתו המלאה של הימלר. היה לו המשך ב-1944 עלידי קבוצת קסטנר-קומי בבודפשט ובשליחותו של יואל בראנד וכונני גרוס לקושטא במאי 1944. אחר-כך הועבר המר"ם לגבול בין גרמניה ושווייץ וגמשך שם בין סאלי מאייר וקורט בכר מאוגוסט 1944 עד פברואר 1945. תיאור מפורט של שלב אחרון זה יראה אור בקרוב בגרמנית, עברית ואנגלית.¹ בקיצור: בדיקת החומר מביאה אותי לידי מסקנה כי הימלר חיפש לו דרך לשאת ולתת עם המערב. הדבר התחיל, כנראה, עוד לפני סטאלינגראד וייתכן שהיה זה המשך של קו מדיניות של-ס.ס. היה בו חלק: להיפטר מהיהודים תמורת יתרונות כלכליים ופוליטיים מסויימים. למדיניות זו ניתן פומבי ב-1940 כשישימשה הצדקה לתוכנית מדגסקר, הפעם בידי משרד החוץ הגרמני.² בסופו של דבר, הנני מאמין כי הודות למר"ם השווייצני ניצלו חיי יהודים, בייחוד בבודפשט, וייתכן גם בכמה מחנות ריכוז בשלבי המלחמה האחרונים. ייתכן שמר"ם זה אף היה בין הגורמים שבגללם הפסיק הימלר את פעולת תאי הגאזים באוקטובר 1944. לנציגי היהודים שנטלו חלק במר"ם היתה הרגשה מפורשת שיש כאן אפשרות ריאלית להציל חיי יהודים. בניגוד להתנגדות מווייגה, כך טען הרב וייסמאנדל, פותחת דרך השוחד הכספי-פוליטי סיכוי להציל קהילה שלמה, בעוד שהתנגדות מווייגה פירושה מעשה גבורה של כמה צעירים וצעירות ורצח המוני מידי של כל קרוביהם. מה היה ללוחמי המחתרת להציע לאמותיהם, אבותיהם ולידיהם?³

בין קבוצות המנהיגים שנקטו מדיניות זו בסלובקיה ובהונגריה היה הבדל רב. בקבוצה הסלובקית היו מיוצגים כל פלגי היהודים, מהציונים ועד לאדוקים שבאדוקים. המנהיגות היתה בידי גיוי פליישמן, ראש ויצ"ו המקומית ונציגת הגוינט, והרב מיכאל דוב"ר וייסמאנדל, תחנו של הרב אונגר מניטרה, שייצג את החלק החרדי ביותר באוכלוסיה היהודית. בהונגריה ייצגה קבוצת קסטנר-קומי, למעשה, מיעוט קטן. לא רק שהיא לא ייצגה את הלא-ציונים, רוב מניינה של יהדות הונגריה; היא אף לא ייצגה את רוב המפלגות הציוניות. היא היתה קשורה למפא"י בלבד, ואפילו עם תנועות הנוער הציוניות, שהצליחו להציל אלפי יהודים על-ידי זיוף המוני של תעודות-זהות, קיימה ועדה זו רק קשר רופף, ובכל זאת ברור לנו כיום כי מבחינה מסויימת וסציאותית ייצגה ועדה זו — ותנועות הנוער — את יהדות הונגריה בשעתה האפלה ביותר: הם ולא הוועד היהודי. אני טוען שקבוצת מנהיגים זו, לא רק הבינה את המצב לאשורו; היתה לה גם תפיסה על מדיניות שעשויה לדעתה להביא הצלה. לא עלינו לבחון בפרוטרוט האם למדיניות זו היה סיכוי ראוי להצלחה, אך צריך להדגיש שהיתה לה יסוד בתבדלי הגישה בין גורמי שלטון נאציים שונים.

אינני דן במאמר זה בתגובתם של המוני היהודים למסע הרצח הנאצי. אבל, איראפשר למייד דיון בתפקידי המנהיגות מבלי להצביע, ואפילו ברמז, על מיספר

תענועים בהם חוטאים כמה מכותבי ההיסטוריה הטובים בנושא זה. ראשית כל, אין מבחינים בין תגובות ההמונים עד לימי ההשמדה ובין ההתנגדות בשעת הרציחות עצמן; ואשר לנקודה אחרונה זו: אין מנסים לערוך השוואה בין התנגדותם של קורבנות יהודים ולא־יהודים בנסיבות דומות. לידעתי לא הגיעה כל עדות על התנגדות פזיות של אנשי מאקי צרפתים שנתפסו בידי הנאצים בשעת הוצאתם להורג. כמרכן שמעתי רק על מקרים בודדים של התנגדות מבין מיליונים של שבויי מלחמה סובייטיים שנרצחו במחנות — ומקרים בודדים כאלה איננו גם אצל יהודים. לא שמעתי על התנגדות המונית בלידיצה או באוראדור־עליהמארץ. כשהאוכלוסיה הפולנית גורשה מווארשה אחרי כשלוש המד הפולני שם, רוחו שמעות כי הנאצים יעשו בה כפי שעשו ביהודים, אך התגובה הייתה יאוש ופחד ולא התנגדות כלשהי. עד היום לא נעשה כל ניסיון לראות בעיה זו באור המחקר הפסיכולוגי או הסוציולוגי.

השובה מבדיקת המימרא הישנה „כצאן לטבח“ היא בדיקה של תגובת המוני היהודים בשלבים הטונים של רדיפות הנאצים. דרוש מחקר מפורט של שאלה זו; בתלקו הוא כבר ורשלם והוא נמצא בשלבי ניסוח סופיים. כרגע אי־אפשר הנך אסור לחרוץ משפט סופי, אך תוצאות־ביניים מצביעות על כך שצטטרך לבחון מחדש בעין ביקורתית את ההנחה הפשוטה כאילו רוב האוכלוסיה היה פאסיבי. אין זה כלל מתקבל על הדעת. אם נוכחנו כי קבוצות מנהיגים פעלו והגיבו בצורה שונה בהתאם למקום ולזמן, אזי יהיה זה פזיו להגות כי תגובת ההמונים הייתה תמיד שונה.

המסקנה שמותר להסיק ממה שהובא כאן היא: הסיפור על פאסיביות מוחלטת, או בנוסח אחר, של התמוטטות וציות מצד המנהיגות היהודית באירופה בשנות השואה, בנוי על־יסוד בסיס בלתי־מדויק ומטעה. למעשה היו התגובות מגוונות אסילו בין ועדי היהודים שמונו או ארסרו על־ידי הנאצים. ההתנגדות הפעילה — מזוינת או בלתי־מזוינת — הגיעה למסדים הרבה יותר גדולים ממה שהבחנו עד עתה. לא היה ניגוד מוחלט בין כל קבוצות המחתרת ובין כל ועדי היהודים. בתוך המנהיגות היו קבוצות, אשר נקטו מדיניות שהלמה את המצב הריאלי. מקומן של קבוצות אלה היה אי־שם בין ועדי היהודים ובין ההתקוממות המזוינת. במלים אחרות: הסברנו כאן, כי בניגוד למה שנאמר על־ידי אחרים, היה קיים סיגון רחב של דרכי מדיניות במגמה להציל קהילות יהודיות, כולן או מקצתן. רק לחלק מהמנהיגות היהודית שהיתה מיוצגת בוועדי היהודים ולחלק גדול מבין השוטרים היהודים (שירות הסדר) בגיטאות המזרח מתאים החיבור של פאסיביות מוחלטת או של ציות מתרפס.

אם אפשר להזכיר את אמותותן של מסקנות אלו הרי יש להן השלכות מרחיקות לכת. קודם כל תיינו למדים כי הטרור העצום של המנגנון הנאצי לא הצליח לחסל פעילות קהילתית יהודית עצמאית. זו התבטאה במאמצים להציל חלקים ניכרים של הקהילות. עלינו להיעצר כאן ולראות מה הם גבולות היעילות של מישטר אימים כמישטר הנאצי. ברי כי במסגרת מאמר זה לא נגענו בכל המערכת של מחנות ריכוז, מחנות עבודה או מחנות סוות; תגובתם של בני־אדם שנלכדו במערכת

תגובות המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים

שטנית זו צריכה להיות נושא למחקר נפרד. אך הבה ניקח בחשבון את הנסיבות: מיעוט שנוא, מוקף — במזרח אירופה — אוכלוסיה עוינת, ללא גוף פוליטי אוטונומי שיכול היה לסייע, חסר נשק וחסר אפשרות להשיגו, קרבן יחס של אדישות מצד העולם שמחוץ לממלכת הנאצים; אם כך הגיב ציבור זה, הרי שיש לכך השלכות חשובות ביותר. מודקרות שאלות מסוג הסוד לאלו שהוצגו ברוב הדיונים עד כה: מה איפשר לקבוצות של יהודים לחפוס מציאות שעד אז נחשבה לבלתיאפשרית ושאינה עולה על הדעת? כיצד התארגנו ועליפי אלו עקרונות? מהו הרקע ההיסטורי לתגובה פעילה זו? מהו הקשר בין תגובותיהם של יהודים אחרי השואה למה שאירע בתוכה? האם יש באמת קרע מוחלט בין הגולה, כפי שנתגלתה בחייהם ובמותם של יהודי אירופה ובין תגובותיהם של יהודים כיום בישראל ובחוץ-לארץ?

ראיית הקהילית היהודית והמנהיגות היהודית כדמויות פאסיביות, בתורה הכללה, איננה רק תוצאה של כתיבת היסטוריה. זוהי גם תגובתם של הרבים שנותרו בחיים אחרי השואה למה שעבר עליהם. ניתוח מפורט של עדויות שניגבו מאנשים כאלה מעורר בנו רושם כאילו "רעדי היהודים" היו בוגדים בעצמם, אך הורעד, "שלי" או "שלנו" היה לעיתים קרובות יוצא מכלל זה. ניתוחו של טרונק וגם — במישור אחר — של ויס, מאשרים זאת.

ולסיים — הפרח אחרונה שאינה האחרונה מבחינת חשיבותה: הגנו חיים כעולם בו אפשריות שואת (גם ברבים). היהודים עלולים להיות קורבנותיה, אך לא רק הם. הנסיון של המנהיגות היהודית, אם לא גם של המוני היהודים, עשר לתרום למסקנה כי דיכוי, אפילו דיכוי איום, איננו גורם בהכרח לשיחוק.

הערות

1. כעיה סבוכה מאוד היא כיצד להגדיר מה זאת התנגדות בנסיבות המיוחדות של אירופה הנאצית. Henri Michel אומר, למשל, בספרו (The Shadow War Resistance in Europe, 1939-1945, London, p. 247): "לחיכך כל עוד אתה מסוגל לחילתם פירושו לאבד את הכבוד העצמי. הכבוד העצמי תבע לא להתפתות לשיחוק-פעולה". כאן מתבלט בבירור הקושי לנתח את ההתנגדות היהודית; הנאצים לא השתמשו ב"פיתויים לשיחוק-פעולה". מקרה היהודים הוא מיוחד ודורש תיאור והגדרה משלו. ראה למשל: "לני יחיל", התנגדות יהודית — בחינה של צורות פעילות ומבילות של הישארות בחיים בתקופת השואה, ב"התנגדות היהודית בשואה", הוצ' ירושם, 1971, ע"פ 35-36. כלום מדויק הוא לדבר בהקשר זה על התנגדות "פאסיבית", כשהכוונה היא להסגנות פעילות מאוד, ללא נשק? בספר הטונטנטאלי (הרם היהדות האירופית, שיקאגו, 1961, אנגלית) קובע ראול הילברג (כעמ' 14) חד וחלק — ולא בצדק — כי בימי הגלות שלהם לא דיאו היהודים התנגדות (פיוית, כנראה). השימוש במילה "התנגדות" מוגבל אצלו כמעט רק להתנגדות מזוינת.
2. הילברג, עמ' 666.
3. ג. רייטלינגר, הפתרון הסופי, לונדון, 1968, ע"פ 64-68 (אנגלית).

4. י. טרונק, יודנראט, בירדורק, 1972, עמ' 466 (אנגלית).
5. שלום הולבסקי, הגני מודה לו על מידע זה.
6. טרונק, שם, עמ' 471.
7. אהרון וייס, "לדרכם של היודנראטים בדרום מזרח פולין, ילקוט מדרשת, ט"ו, אוקטובר 1972, ע"פ 59-122.
8. גבי בראון ורב לוין, תולדותיה של מחתרת, ירושלים, 1962, ע"פ 74, 191, 224, 233-234, 352-355, 359.
9. ליוויה רוטקירבן, חורבן יהדות סלובקיה, ירושלים, 1961, עמ' 239. ראה גם שני ראיונות קבוצתיים שנערכו על ידי שאול אש ויל ביחד אתי עם חברי ועד היהודים הסלובקי שנותרו בחיים ועם מנהיגי תנועת ההתנגדות היהודית (מרכז התייעוד בעל"פה, המכון ליהדות זמננו), OHD 8 (48), ע"פ 35, 45-47.
10. ישראל שרמן, המדיניות הצרפתית כלפי יהודי בלגיה 1940-1944, האוניברסיטה החופשית של בריסל, 1970/1 (עבודת, מוסמך, שלא הופיעה בדפוס).
11. וייס, שם, עמ' 98.
12. וייס, שם, עמ' 97.
13. וייס, שם, עמ' 98-99.
14. וייס, שם, וגם: "להערכתם של היודנראטים", ילקוט מדרשת, 11, נובמבר 1969, ע"פ 108-112.
15. אהרון וייס, המשמרה היהודית בנאצי גרמניה ובשלויה הקלית בתקופת השואה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1974, בייחוד ע"פ 27-28, 35 (לא הופיע בדפוס).
16. נחמן בלומנטל, תעודות נגיפ לובלין, ירושלים, 1967.
17. כותרת-משנה של "תעודות" הנ"ל.
18. יוסף שכטר, "תנועות נוער ציוניות בהונגריה", מחקר שהוגש ביום-ציון של "יד ושם", נובמבר 1974, העמוד להתפרסם בקרוב; ראה גם הראיון שלי עם פנחס פרוידגור, המכון ליהדות זמננו.
19. יעקב רובינסון, והיה הקטוב למישור, נירדורק, 1965, ע"פ 178 ו-332, הערה 129, שם. הוא מוסיף את המקרה של קובנה: תושבי גיטו קובנה, "יכלו להינצל כולם אילו נמשכה המתקפה הסובייטית בכיוון ובקצב כפי שהחלה". וכן טרונק, שם, עמ' 413. דווקא מחקרו של טרונק על גיטו לודז' שרר בו קו מחשבה זה. מה שאמרת בבוסטון היה ציטוט כמעט מילה במילה מטרונק.
20. בחלק המאוחר של שנת 1942 הסכים היטלר להעסקתם של יהודים בשעת פגישה עם שפיר ואחרים, וע' ארטור אייזנבאך, המדיניות הישראלית להשמדת יהודים (פולנית), וארשה, 1961, ע"פ 248 ואילך. ביוני 1944 הוא הסכים להעסיק 100,000 יהודים הונגריים בשטח הרייך, טוהר"ל למעשה מיהודים. ראה מכתבו של Speer מ-9.4.44 (Nazi Conspiracy and Aggression, ואשינגטון, 1946, חלק 8, עמ' 189).
21. סימה איציקס, ניפוד שפלי, המכון ליהדות זמננו (עבודת, מוסמך, לא הופיעה בדפוס).
22. ארטור אייזנבאך, בלעמק פאר נקשיבסקי, גליון 3-4, 1950, עמ' 45.
23. מרדכי טנגבוים-תמרו, דפים מהחליקה, עין-הרוד, 1948.
24. חייקה גרוסמן, אנשי המחתרת, תל-אביב, 1965.
25. נחמן בלומנטל, דרכו של יודנראט, ירושלים, 1962.
26. אייזנבאך, שם, שם.
27. וייס, כהשרה 7, עמ' 76.
28. בתוך: תאגיד בוכזיים ואחרים (שרכים), אנמנטיה של מדינת הי.פ.ס., אולטן ופרייבורג, 1961, ע"פ 160-361. נסיונו של אובת דיטריך אדם, המדיניות היהודית של הרייך העליון (דיסלדורף, 1972) לקבוע תאריך מאוחר יותר לתחלתה — איננו משכנע.
29. יהודה באואר, הם בתור בחיים, הוועד היהודי האמריקאי, 1973 (אנגלית).
30. עבודת דוקטוראט שהוגשה לאוניברסיטה העברית (דצמבר, 1974), על ידי שמואל קראקובסקי, ההתנגדות המזוינת של היהודים בנאצי-גרמניה בתקופת השואה.

תגובות המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים

31. ראה: שלום חולבסקי, עיר ויסקי במצור, מורשת וספרית פועלים, תל־אביב, 1974.
32. נילי פטקין, „הצלת ילדים בצרפת“, עבודת מוסמך, המכון ליהדות זמננו, 1974 (לא הופיעה בדפוס).
33. ראה תרצאתו של מישל מזור לכנס בני־יורק, מארץ 1975.
34. רודיקה קורצ'ק, להקות באפר, מורשת וספרית פועלים, תל־אביב, 1965.
35. טננבוים, שם, ע"ע 67—68.
36. גרוסמן, שם, ע"ע 206 ואילך.
37. יהודה באואר, „הודו סאלי, המשאיומתן בין הניינט ל־ס.ס. בשווייץ“, פומד להתפרסם
בגליון הבא של הרבעון Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte.
38. תזכיר מאת ראדמבר, 3.7.40, NG-2586(B).
39. כך נאמר לפעמים בסירוס.
40. לדוגמה: מונוגרפיה (עבודת דוקטוראט) על דאנציג; מחקר על גיטאות בילורוסיה;
מונוגרפיה מורחבת על יהודי וארשה, 1939—1943; מונוגרפיה על מחנה פלאשוב.
מחקרים נוספים מתנהלים כעת, למשל על יחסים בין פולנים ליהודים (מיבצע משותף
של יד־ושם והמכון ליהדות זמננו) ועוד.

(מאנגלית: גיאורג אליסברג)

IN THIS ISSUE

Sources and Evidence

- **"The Only Jew"** is the detailed record of **David Epstein** of what happened in the little town of Libishey, in the district of Kamin-Kushirsk, province of Pinsk, in the days of the holocaust. It is written in popular Yiddish, by D.E. who, together with his wife, joined the partisans when the ghetto was liquidated. He was wounded in battle near Kovel. When recording the facts in writing, in the end of the war, D.E. was under the impression that he was the only survivor of "his Jewish people".
- **"The Story of the s/s 'Pancho' — 1940—1942"** is the story about one of the Jewish refugees ships that tried to reach the shores of Eretz Israel during the years of the holocaust. The article is part of a study done by **Bruce Lawrence** on "The story of the Jews detained in the camp Paramonte di Tercia in Italy in 1940—1945" under the auspices of the Institute for contemporary Jewry at the Hebrew University in Jerusalem.

Research

- **"From Midnight Until 5 O'clock in the Morning I didn't Sleep"**, by **Roman Zimandt**, is an important and interesting attempt to analyze and to explain the diary of Adam Czerniakov, the head of the Judenrat of Warsaw, who, as we know, ended his life, because of the deportations from the ghetto in the Summer of 1942. R.Z. is a student of Polish literature, who lives in Poland. His work is an attempt to understand the workings of Czerniakov's mind through critical analysis of the original text. The final part of the essay will be printed in the next issue.
- **"The Ghetto as a Form of Government"** by Prof. **Raul Hilberg** (Dep. of Political Sciences, University of Vermont, U.S.A) and **"Reactions of the Jewish Leadership to Nazi Policies"** by Prof. **Yehuda Bauer** (Inst. of Contemporary Jewry, Hebrew University, Jerusalem) are two lectures given in March 1975 in New York at a conference on "The Holocaust — 30 Years Later", organized by the Institute of Contemporary Jewry, Jerusalem, with the assistance of the United Jewish Appeal.